

Kunstgeografie

De reis als leermethode in het kunstvakonderwijs

Voorwoord

Deze tekst is een beschrijving van een lesmethode en van de geschiedenis van de toepassing ervan. Die toepassing geschiedde binnen de HKU (Hogeschool voor de kunsten in Utrecht), in het basisjaar en de eerste jaren beeldende kunst.

In de late jaren tachtig ontwikkelden we een methode om in de kunst meer aandacht te geven aan de relaties tussen ruimte, plaats en betekenis. Die aanpak ontwikkelden we vanuit de kunsttheorie (Peter Koopmans en Michael van Hoogenhuyze, kunsthistorici) en vanuit de praktijk (Jan Zeven, docent ruimtelijk vormen, en Nico Hemelaar, docent schilderen).

Dit experiment heeft voor de betrokken studenten, maar ook voor ons veel opgeleverd aan ervaringen, kennis en vooral nieuwe ideeën.

Het is nu het moment om onze ervaringen, kennis en ideeën over te dragen. In deze brochure wordt het materiaal geboden om de kunstgeografie voort te zetten. We hopen dat de mensen die daarmee aan de slag gaan ook vooral hun verbeelding inzetten om deze kunstdiscipline verder uit te bouwen tot iets nieuws.

Leiden, 29-04-2022

Michael van Hoogenhuyze, teksten en samenstelling.

Met bijdragen van Peter Koopmans, Jan Zeven en Nico Hemelaar.

afbeeldingen voorkant en onder: nh2010, collages vrij naar Giulio Paolini.

Korte geschiedenis - zeer korte omschrijving

Kunstgeografie is een benadering van de werkelijkheid waarbij we de ruimte zien als een stelsel van plekken. We onderzoeken de aard van de plekken en van de 'plekken-stelsels' in de ruimte. Daarbij speelt de betekenis van plekken een grote rol, de betekenis die er in de eeuwen aan een plek gegeven is en de betekenis die wij als beschouwers er in zien. Een plek wordt zo bekeken als een individu of een uniek kunstwerk. Uit deze benadering ontvouwt zich een reeks regelmatigheden en dienen zich bijzondere plekken onverwacht aan. Daarmee is de kunstgeografie een voortreffelijke bron van inspiratie voor kunstenaars.

Niet iedereen omschrijft kunstgeografie op dezelfde manier. Er is dus geen vaste definitie. Belangrijk is het contrast tussen een intuïtieve benadering waarbij men vrij associërend motieven, feiten en verhalen combineert, en een meer analytische benadering met meer nadruk op begripsvorming en wetmatigheden. De associatieve benadering heeft ook een grote rol gespeeld in de excursies. De georganiseerde brutaliteit om onzinnige reisdoelen, bewijzen voor de waarheid van onwaarschijnlijke beweringen en persoonlijke voorkeuren op te nemen in programma's. (Tot grote vreugde en waardering van de deelnemers overigens)

Ontstaan

De kunstgeografie is binnen de academie van Utrecht op een natuurlijke wijze gegroeid. Tijdens het basisprogramma van de jaren tachtig waren er twee benaderingen die in een zekere harmonie gecombineerd werden in het onderwijs. Er was de 'vrije expressie' waarbij kunstenaars gestimuleerd werden een persoonlijk handschrift te ontwikkelen. Deze benadering had ideële gronden in de Cobra-beweging, Abstract Expressionisme (..en, vooral onder een aantal docenten, de geïmproviseerde vrije jazz.)

Daarnaast was er een benadering waarbij de directe omgeving werd beschouwd als een kunstzinnige uiting. Interesse voor de stad, natuurlijke omgevingen en onverwachte confrontaties speelden een rol, enigszins verwant aan het Situationisme uit Parijs of de Fluxus-beweging. In plaats van expressie zoals in de andere benadering gaat het hier meer om de ontmoeting of confrontatie. Veel werd op dat gebied gepresenteerd binnen ruimtelijk en plastisch vormen. Het duidelijkst kwam het aan de orde tijdens de werkweken van de basis aan het eind van het studiejaar. Na een jaar lessen en uitvoeren van opdrachten konden studenten ervaren hoe ze als kunstenaar konden reageren op een nieuwe omgeving.

Een en ander leverde een bijzonder artistiek klimaat op. Maar het ontwikkelde zich min of meer onbewust. Er was geen duidelijke strategie, en er was zeker

niet gekozen voor aanwijsbare stromingen of favoriete kunstenaars. Het kwam allemaal intuïtief tot stand. Begin jaren tachtig was er wel een leerplan met vakomschrijvingen. Veel ideeën waren aanvankelijk geschetst door de muziekdocent Frans Boersma. Het proces was in het basisjaar belangrijker dan een esthetisch of expressief resultaat. Er werd dan ook gesproken over ‘procesonderwijs’.

Na de fusie met de academie van Amersfoort, het ontstaan van de HKU, deden zich nieuwe ontwikkelingen voor. Men had een systeem opgezet van seminars, korte cursussen waar studenten voor konden kiezen. Die seminars maakten het nodig voor de theorie om zich meer te prononceren in een nieuwe richting. Een seminar met uitsluitend kunstgeschiedenislessen zou onverteerbaar, dus ondenkbaar zijn. Peter Koopmans en ik begonnen als kunsthistorici te zoeken naar een nieuwe benadering van de kunstgeschiedenis.

We maakten programma's waarbij vooral de waarneming van de alledaagse omgeving werd gestimuleerd. Daarbij was het zaak om uit die waarnemingen ontwikkelingen en wetmatigheden te destilleren. De seminars werden georganiseerd op een betrekkelijk sensationele wijze. Films, excursies, ‘vreemde’ opdrachten werden gepresenteerd. Bestuderen van plaatsen en fenomenen die je anders nooit zou zien (je kwam er gewoonweg niet op om het te doen), vormden het programma. Het was een voortzetting van de reactie op onze universitaire studie kunstgeschiedenis. Daar ging alle aandacht uit naar kunst van de Renaissance en de Barok. Nu wilden we aandacht voor zaken die ogenschijnlijk banaal waren, maar juist een nieuwe cultuurbenadering beloofden. Stripverhalen, reclame, ontwerpen van alledaagse voorwerpen, popmuziek enz.

Onze ideeën leidden tot een aantal cursussen met excursies. Bijvoorbeeld de industriële omgeving van het Rotterdams havengebied, het commerciële landschap van een badplaats als Scheveningen en bijzondere plekken in het landschap van Drenthe. Die laatste excursie leidde tot een nieuw reisdoel: De plek als bron van mythe. Die benadering werd succesvol en is de kiem geweest van de kunstgeografie.

Praktijkdocenten hebben deze ideeën verder uitgedragen in fantasievolle excursies en bijzonder lessen. Er ontstond een nieuw vak voor de eerste jaars studenten, Onderzoek en Experiment. Dat vak werd vooral gegeven door Jan Zeven en Nico Hemelaar. Vanuit dezelfde benadering werden er kunstgeografische excursies georganiseerd. Vanaf dat moment was kunstgeografie een benadering die permanente aandacht kreeg en steeds verder werd uitgebouwd tot een kunstdiscipline.

Kunstgeografie ontwikkelde zich langs een aantal lijnen. Er waren de kunstgeschiedenislessen van Peter Koopmans en van mij, de lessen Onderzoek & Experiment van Jan Zeven en Nico Hemelaar, en de excursies, vooral georganiseerd door Jan Zeven en Nico Hemelaar. Maar al deze activiteiten gingen gepaard met intensief overleg en uitwisseling van informatie en inzichten.

Het verdere verloop van de ‘kunstgeografie-beoefening’

De excursies waren meer dan alleen manieren om informatie over te dragen. Veel reisdoelen waren voor de docenten ook nieuw en verrassend. Zo ontstond er een situatie waarbij reizigers, meestal studenten, maar soms ook docenten en buitenstaanders, gezamenlijk optrokken als deelnemers aan een ‘complot’. De excursies werden soms performances, kunstwerken die de deelnemers elkaar en zichzelf aanboden. Inbreng van studenten en andere deelnemers werd gaandeweg belangrijker. Geleidelijk aan ontstond een inzicht in wat kunstgeografie zou kunnen zijn, alsmede een zekere kunstgeografische kennis rond de kaart van een groot deel van Europa. Er ontstonden onderwerpen die extra aandacht kregen, intriges die de deelnemers bezig hielden.

Jaren vóór het succes van Dan Brown waren deelnemers aan excursies al bezig met belangrijke ‘affaires’. De wapenstilstand van de Eerste Wereldoorlog, de geruchten rond de Tempeliers, het lot van de Katharen, de plaatsen uit de legendes van Koning Arthur, de slag bij Waterloo, de slag in het Teutoburger woud, Parijs als locatie rond wereldliteratuur, vesting- en waterbouwwerken in Nederland, het zijn allemaal onderwerpen die regelmatig terugkeerden in het excursieprogramma of in de studie van de studenten.

De ideeën van de kunstgeografie hebben een plek gekregen binnen de studierichting Beeld & Geluid, later ArtScience, van de academie en het conservatorium in Den Haag. In het eerste jaar werd daar het begrip Genius Loci een belangrijk instrument. De lessen en projecten van Beeld & Geluid leken sterk op Onderzoek & Experiment in Utrecht.

Het belang van een specifieke plek kwam op een vanzelfsprekende manier aan de orde doordat drie docenten ook verbonden waren aan Hollandia, later ZTHollandia, later De Veenfabriek, een theatergroep die veel werkt op bijzondere locaties. De wereld als geheel is het materiaal en de locatie stuurt de inhoud, zo zou je het kunnen zien. Verwant dus aan Onderzoek & Experiment.

Het gedachtengoed van de kunstgeografie blijkt aan te slaan onder kunstenaars. De studieprogramma’s hebben helaas nog steeds niet een duidelijke plaats voor kunstgeografie ingeruimd.

Slot

We hebben de stichting Het Kunstgeografisch Genootschap opgeheven. Er worden geen reizen meer door ons georganiseerd. Anderen nemen het niet over, of hebben die gelegenheid niet gekregen.

Anderzijds zijn de ideeën van de kunstgeografie algemeen geaccepteerd geworden. Of dat door onze inspanningen komt of door het gegeven dat deze ideeën horen bij het denken van deze jaren is niet goed vast te stellen. Hooguit kunnen we constateren dat we 'er vroeg bij waren'.

Sybold van Ravesteyn ontwierp ooit het station van Utrecht. Dat moest plaats maken voor een zakelijke traverse over een kluwen van sporen. Het station van Utrecht was niet meer dan een apparaat om forenzen te distribueren over de verschillende perrons. Geen plek om te verwijlen, terwijl het toch een spoorwegknooppunt is. Dat werd later ingezien. Men bouwde een grote hal over de sporen met kiosken en winkeltjes. Inmiddels is die hal ook verdwenen en is er een monumentaal station ontstaan. Het station van Utrecht is weer gerespecteerd als plek. Hetzelfde kan men zien bij het Centraal Station in Den Haag. Aandacht voor het functioneren van een plek is veel groter geworden.

In Leiden legde men een wandelroute aan langs de singels, met nieuwe bruggen en nieuwe parken. Het werd de plaats waar de stad Leiden trots de eigen schoonheid en geschiedenis toont aan de bezoekers. De stad spreekt en toont de eigen plekken.

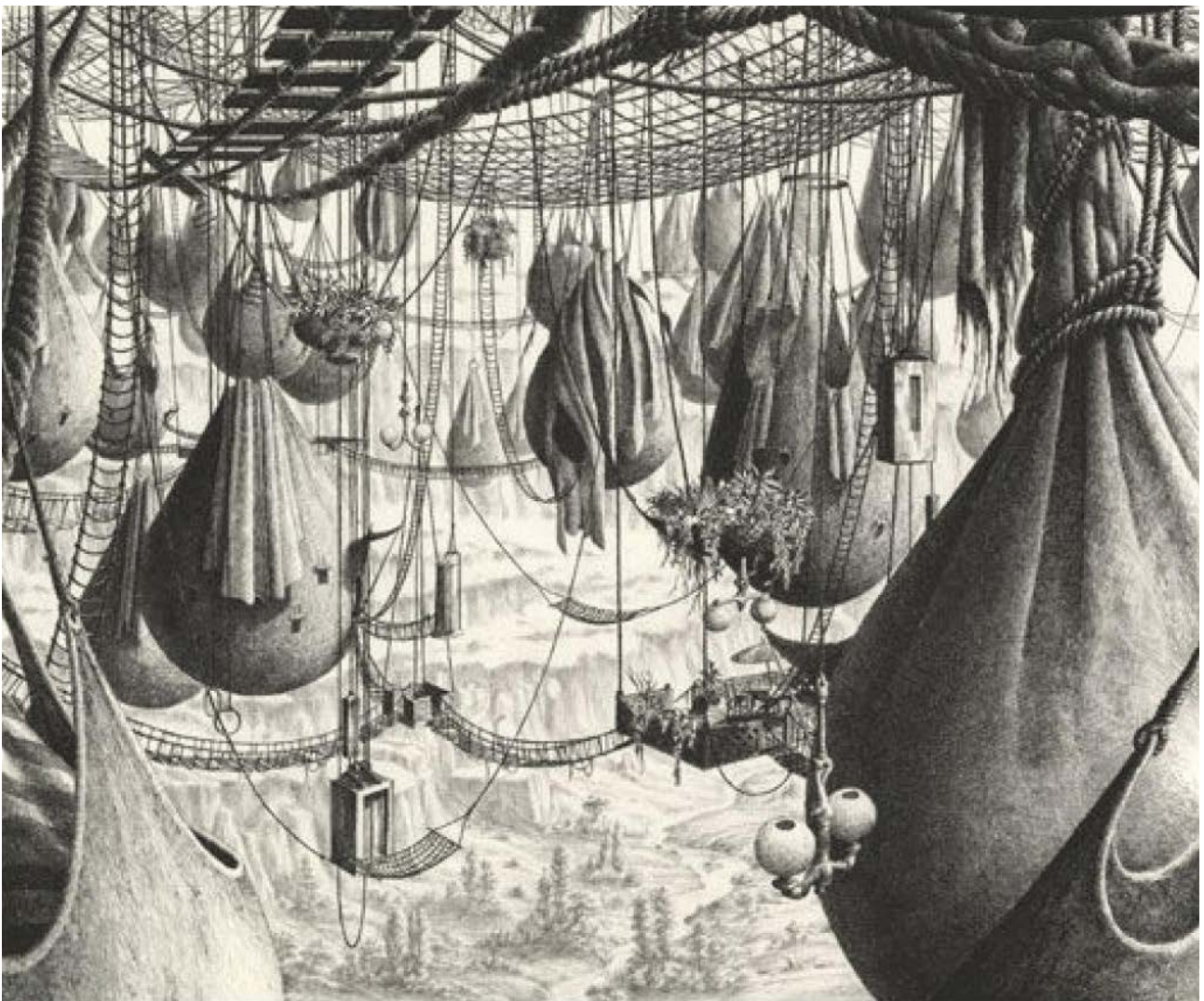
Aandacht voor plekken met hun eigen kwaliteiten is in de loop van de afgelopen dertig jaar sterk toegenomen. Extra inspanning om aandacht voor plekken te stimuleren is wellicht niet meer nodig.

Wat over blijft is een intellectueel en kunstzinnig vermaak waarmee we al waarnemend en fantaserend onze eigen wereld vergroten. Buitenstaanders kunnen daarmee moeite hebben. Je hebt het door of het raakt je niet. De reizen en het discours over de kunstgeografie is nu eenmaal sterk verwant aan de teksten van Lewis Carroll, Duchamp of Breton.

Nu de kunstgeografie geaccepteerd is kan ze ontwikkelen naar een nieuwe taal van het surreële. De wetenschap wordt verbeelding en de verbeelding van mensen als Eco, Borges of Calvino worden eindelijk meer dan artistiek vermaak, meer een filosofische inhoud. Dat element is binnen de kunstgeografie minstens zo belangrijk als het verzamelen van feiten en objectieve inzichten.

Die volgende fase in de kunstgeografie zal voor veel mensen niet te begrijpen zijn, en voor ons wellicht ook niet meer een terrein van onderzoek. Het is wachten op volgende ontwikkelingen.

Wat nog over is van de kunstgeografie wordt gevormd door de website van Nico Hemelaar en Jan Zeven, (www.kunstgeografie.nl). De belangrijkste onderwerpen die ons de afgelopen jaren bezig hielden komen daar allemaal aan bod. Daarnaast is er een verzameling reisgidsen, gemaakt volgens een systeem van vóór de desktop computer. Poëzie en feiten vermengd tot een geheel van knip- en plakwerk. Gidsen boordevol informatie en ideeën, maar die tegelijkertijd mogelijkwijs elk moment in verval kunnen raken. Feitenmateriaal, vluchtige poëzie en humor in één verhuisdoos vol scherven en ostracons.

Gérard Trignac, ets gebaseerd op Les Villes Invisibles, Italo Calvino. 1993

Het centrale begrip van de kunstgeografie: de plek als bron van mythe.

Ruimte en plek

Alle levende wezens zijn omgeven door ruimte. Ruimte is het veld van mogelijkheden die de levende wezens ter beschikking staan. Ruimte kan heel 'ruim' opgevat worden. Meetkundige ruimte, ruimte in tijd, ruimte in het totaal van mogelijkheden enz. Het geldt ook voor ons, mensen. We bevinden ons in een wereld waarbinnen bepaalde gebeurtenissen gemakkelijk plaatsgrijpen en andere onmogelijk lijken te zijn.

In die ruimte zijn er gedeelten waarin de mogelijkheden veranderen en de ruimte van betekenis verandert. Dat zijn de plekken. Een plek is het gedeelte van een ruimte dat van betekenis verandert.

Plekken kenmerken zich door het gegeven dat ze duidelijk zijn aan te wijzen. Soms is dat mogelijk doordat er sprake is van een duidelijke grens, bijvoorbeeld de open plek in een bos, of een specifiek materiaal, zoals een rots. Andere keren ontstaat een plek doordat die een bijzonder punt in het landschap vormt, zoals de top van een berg, het diepste punt van Nederland of het punt waar een weg de evenaar 'snijdt'. Plekken kunnen op een natuurlijke wijze ontstaan, maar ook gerealiseerd worden door menselijke ingrepen, zoals het plein in een stad, een ommuurde vesting, of een tuin. Meestal zal het een combinatie zijn, zoals een kuuroord met warm waterbronnen.

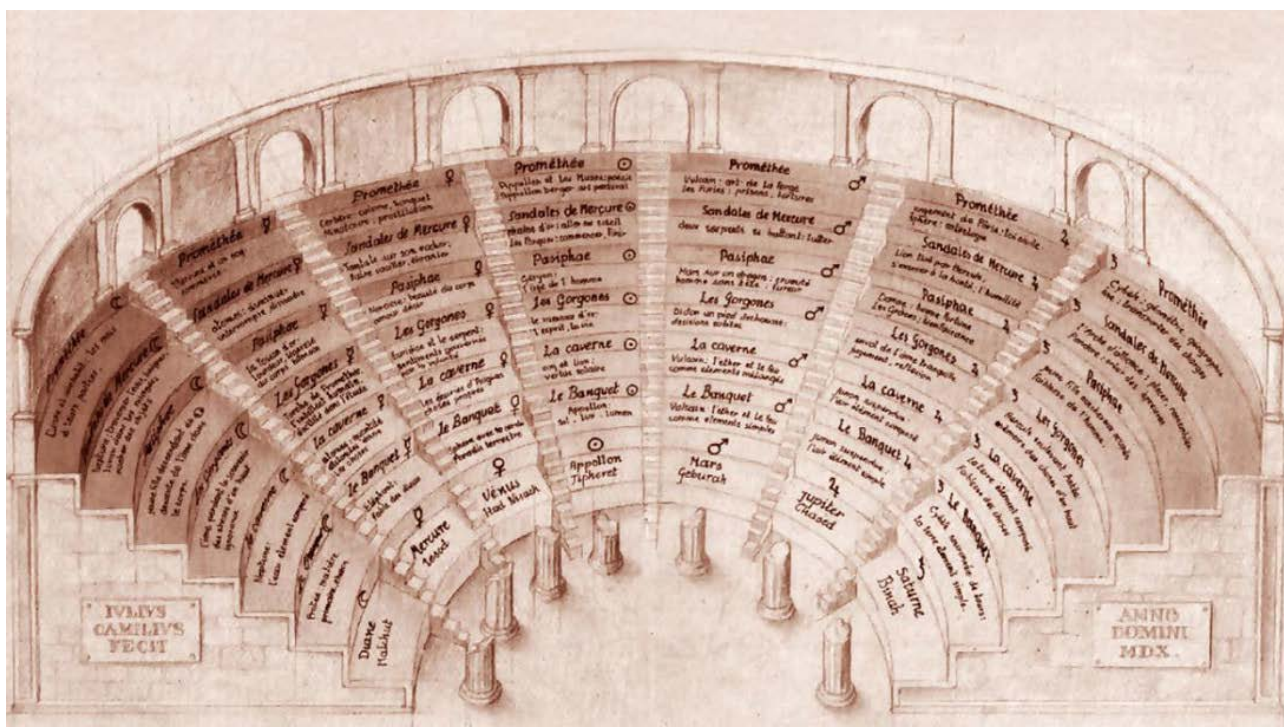
Doordat een plek eigen bijzondere eigenschappen heeft kan deze geschikt zijn voor bepaalde gebeurtenissen of handelingen. De grot die gebruikt werd voor het orakel van Delphi, de riviermonding die een haven vormt, of het weidse glooiende landschap waar veldslagen zijn geleverd. (het zuiden van België en het noorden van Frankrijk: bijvoorbeeld de slag bij Waterloo)

Het eigen karakter en specifieke mogelijkheden van een plek maken dat zich rond plekken bijzondere verhalen kunnen ontwikkelen. Zo ontstaat de mythe van de plek en wordt de plek een bron voor mythevorming.

Een plek die een bron voor talloze verhalen is, wordt gevormd door het kamp Westerbork in Drenthe. Voorbeeld van een plaats die verhalen opleverde, ook al zijn die verhalen niet waar, is de Reichenbach waterval in Meiringen, Zwitserland. Daar is de speurder Sherlock Holmes, een fantasie-figuur, omgekomen in de strijd met zijn aartsvijand.

Plekken kunnen ook op een veel kleinere schaal en in een meer persoonlijke leefsfeer bestaan. We kennen wellicht de speelplek waar we als kind voor het eerst buiten hebben gespeeld, een geheime plek op zolder waar we de documenten van onze familie ontdekken.

Een interessante combinatie van deze twee, de plek als gegeven voor een breed publiek en de plek als privé-verschijnsel, is de geheugenplek. In de Romeinse tijd werd redenaars aangeraden een speciale methode te ontwikkelen om redevoeringen te kunnen onthouden: beschreven in “De geheugenkunst”, van Frances Yates, 1966. Je leerde een gebouw uit het hoofd. Een gebouw met veel plekken, niet te donker en niet al te licht, waarbij de plekken zich op een praktische afstand bevinden, werd speciaal voor dit doel uitgezocht. De toekomstige redenaar leerde het gebouw uit het hoofd. Daardoor was het mogelijk om in gedachte door het gebouw te lopen en de plekken aan te wijzen. Op die plekken plaats je dan in gedachte belangrijke gegevens die je wilt onthouden. Meestal zijn dat figuren, personen of beelden met attributen. Zo kun je ‘rechtvaardigheid’ onthouden door een geblinddoekte vrouw te bedenken met een zwaard en een weegschaal. Een hele stad kon een geheugenplaats zijn. En zo zien we het persoonlijke denken van mensen uit een collectief, de leefruimte, de mythen en het geheugen samenvallen tot één systeem. Zo kunnen plekken ook afbeeldingen van elkaar zijn. De plekken in een huis kunnen door betekenissen en verhalen een afbeelding van een stad zijn, zoals een stad model kan staan voor ons innerlijk.

Giulio Camillo (1480 -1543), Geheugentheater

Een belangrijk boek over het gegeven van de plek is “Genius Loci” van de Noorse architect, Christian Norberg-Schulz, uit 1980. Het woord ‘Genius Loci’ is Latijn en betekent zo iets als ‘de geest van de plek’.

Volgens de Romeinen hadden plekken in de natuur, een rivier, een bron, een berg, een boom, bescherming van goden en nimfen. Het maakte dat zo’n plek een eigen

karakter of sfeer had. Vandaar Genius Loci, de geest van de plek.

Norberg-Schulz wijst er op dat hij aan plekken geen kwantitatieve kenmerken wil toekennen, maar slechts eigenschappen die de geaardheid van een plek bepalen. Een fenomenologische benadering die anders is dan het natuurwetenschappelijke denken.

Zijn aandacht is vooral gericht op architectuur en de relatie van gebouwen en steden met de natuurlijke omgeving. Hij maakt een onderscheid tussen drie soorten plekken.

Het kosmische landschap is zodanig dat een mens zich nietig voelt in de schaal van dit landschap. Te denken valt aan een woestijn (Moslim-uitspraak: hoe verder in de woestijn, ver van de mensen, hoe dichterbij God). Al die landschappen die een beroep doen op onze verbeelding om in het landschap een haast religieuze lading te vinden.

Het klassieke landschap is een afwisseling van plekken die ontstaat door kleine heuvels, bronnen, boomgroepen enz. Een verzameling van plekken die een dusdanige schaal hebben dat mensen er kunnen vertoeven. Het is het landschap van de Metamorfozen van Ovidius, of de schilderijen van Claude Lorrain, later nagevolgd in de Engelse landschapsparken.

Dan is er nog het romantische landschap. Het betreft een landschap dat zich kenmerkt door betekenisvolle minuscule details. Een natuur die zich aandient als men al lopende kijkt naar de details op de grond rond de eigen voeten.

Deze fenomenologische natuurbenadering staat in contrast met het boek "Learning from Las Vegas" van Denise Scott Brown, Robert Venturi, and Steven Izenour, uit 1972. Zij beschrijven de vormtaal van het artificiële en commerciële landschap, zoals we dat kunnen bestuderen in Las Vegas.

Samenvattend kunnen we stellen dat een plek twee, en misschien drie, categorieën van eigenschappen heeft. Er is de plek als fysiek gegeven, het materiaal, de begrenzing, de locatie enz. Dan hebben we het complex van verhalen rond de plek, de mythen en verhalen. Deze twee categorieën, vorm en betekenis versterken elkaar. Tenslotte kan men als kunstenaar of ontwerper een vorm ontwerpen die recht doet aan de vorm van de plek en de bijbehorende mythen. Daarvoor ontwikkelt men een toekomstscenario over hoe men met een plek kan omgaan.

Plek, mythe en scenario vormen zo de drie elementen die bij het onderzoeken van een plek een hoofdrol spelen. Men kan de begrippen gebruiken als hulpmiddelen bij het ontwerpen: Wat moet je doen, welk scenario volgen om de mythe van een plek te veranderen, versterken, op te heffen enz.? Hoe ga je op zoek naar de mythe van een plek? Hoe functioneert dezelfde mythe op meer dan één plek? Hoe maak je een plek? Kun je een plek maken zonder mythe?

We kunnen een aantal modellen aanwijzen.

Vormen van plekken die tevens als model voor andere plekken kunnen dienen:

De grot in de prehistorie. Een onbewezen vermoeden.

Beroemd zijn de grotschilderingen uit de prehistorie in Frankrijk en Spanje. Die schilderijen bevinden zich vaak op afgelegen plaatsen binnen een grottenstelsel. De vraag is dus waarom op die plek schilderijen kwamen en niet op meer toegankelijke plekken. Een mogelijke reden kan zijn dat op die plek de akoestiek interessant is. Men moest zich in die tijd zeer bewust zijn van de akoestiek; kijken met alleen een fakkel was een lastige aangelegenheid.

We kunnen ons voorstellen dat het maken van schilderijen op die plaatsen een middel was om die ruimte, die akoestische ruimte, tot leven te brengen.

Meteen moeten we dan denken aan de kathedralen uit de Middeleeuwen. Ook die kathedralen zijn (artificiële) grotten die men als instrument kon bespelen met gezang. De overeenkomst zou frappant kunnen zijn. Maar tegelijkertijd is er voorlopig geen sprake van dat men in de Middeleeuwen geïnspireerd kon zijn door grotschilderingen die pas in de 19de en 20ste eeuw werden ontdekt,

De wereld als plek

In de Griekse wijsbegeerte ging men ervan uit dat de aarde een bijzondere plaats was toebedeeld in de kosmos. Meestal bevond de aarde volgens die theorieën zich in het midden, met daaromheen de planeten, bevestigd op transparante schillen en daarbuiten de sterren. De schillen van de planeten, de 'sferen' genoemd, brachten een specifiek geluid voort. We kunnen dat geluid niet horen, omdat het er permanent is. Het toonverschil tussen de sferen is gebaseerd op eenvoudige verhoudingen. Die waren ontdekt door Pythagoras. Zo ontdekte Pythagoras de samenhang tussen schoonheid, eenvoudige verhoudingen, geluid en kosmos. Daarmee was een regel gevonden voor onze tonen in de muziek en de basis voor schoonheid, die gelijk stond aan harmonie. De aarde had een 'veilige' plek in de kosmos. Omringd door de planeten en een volmaakte harmonische klank, had de aarde een specifieke, noodzakelijke en onveranderlijke plek.

Als in de 16de en 17de eeuw dit model gaat verdwijnen blijft de mens in verwarring achter: de mens bevindt zich op de buitenkant van een bol die snel beweegt door een onbekende plek in de kosmos, draaiend rond de zon. Gevoel van zorg van de goden en veiligheid van de plek van de mens is verloren. Er zijn nog wel plekken in de kosmos, maar geen plekken die op basis van natuurlijke en noodzakelijke regels zijn te lokaliseren.

Genius Loci

Het centrale begrip 'Plek als bron van mythe' is verwant aan het Romeinse gegeven van de Genius Loci. Iedere plek in de natuur heeft volgens die manier van denken een godheid die de plek verzorgt en bewaakt. Het past in een wereld met veel goden, waarbij die goden zich regelmatig tussen de mensen kunnen bewegen. Mensen lopen door het landschap, elkaar verhalen vertellend over de verschillende plekken, namen gevend aan de planten en dieren, namen die samenhangen met de verhalen erover. Zo ontstaat een weefsel van plekken en verhalen. Verhalen zijn kunstwerken die onverwoestbaar en veranderlijk tegelijk zijn, mits men ze maar vertelt.

De Grieken kenden een overvloed aan orakelplaatsen waar mensen de goden konden raadplegen of in een ritueel erkennen dat ze van de goden afhankelijk waren. Die orakelplaatsen hebben het opvallend lang volgehouden. Een plek als Delphi met het beroemde orakel kon bijna duizend jaar functioneren.

We kunnen het begrip Genius Loci wellicht vaarwel zeggen, maar een ieder moet kunnen ervaren dat er in onze wereld plekken zijn te vinden met een bijzonder karakter, die ons in een speciale stemming brengt. Het koesteren van die plekken zal leiden tot een vormentaal die het karakter van de plekken versterkt.

Hortus Conclusus, plekken in de Middeleeuwen

Hortus Conclusus betekent gesloten tuin. Het was een veel voorkomend thema in de Middeleeuwse kunst. Meestal is het een gesloten tuin met een fontein in het midden, gestoffeerd met personen, vaak musicerend, genietend van de zorgvuldig verzorgde bloembedden en heggen vol vogels. De tuin kon een metafoor zijn voor de ziel. Je ziel schoon houden zoals je het onkruid uit je tuin verwijdert. Maar ook een verbeelding van het paradijs. Paradijs is een van oorsprong Perzisch woord voor ommuurde ruimte.

Kenmerkend voor de Middeleeuwse cultuur is een terugkerend onderscheid tussen een binnen en een buiten als het om plekken gaat. De gesloten tuin is een mooi voorbeeld. Maar we kennen ook de ommuurde stad, de Nederlandse hofjes, kerken die er uitzien als vestingen maar binnen meeslepend gedecoreerd zijn.

Het onderscheid tussen binnen en buiten komt ook tot uiting in de opvatting wat dat buiten wel kan zijn. Buiten de ommuurde tuin is de ongerepte wildernis, niet veilig voor een reiziger, misschien wel het gebied waar de duivel heerst of de chaos aldaar het gevolg is van de straf van God, de verbanning uit het paradijs. Zo is de grillige kustlijn een rest van de zondvloed.

Binnen en buiten, orde en chaos, het Paradijs en de wildernis, we komen het tegen in architectuur, maar ook in schilderijen.

Het perspectief in de Renaissance

In de vijftiende eeuw ontwikkelde de architect Brunelleschi een systeem om ruimte weer te geven op een plat vlak. Hij had een systeem ontdekt, en toonde het direct aan het publiek, door middel van een ingenieuze installatie met spiegels en op een specifieke locatie. (tegenover de dom van Florence) Theorie en praktijk gingen gelijk op en vonden een hoogtepunt in een installatie. Die nauwe verbondenheid van praktijk en theorie is kenmerkend voor de Renaissance. Het tonen van een ontdekking in een installatie lijkt bijna modern en is een belangrijke opening naar latere pogingen om kunst en wetenschap met elkaar te laten samenwerken.

Het perspectief uit de Renaissance is een systeem waarbij voor elk punt in de ruimte een punt is te lokaliseren op een schilderij. Het leek de belofte om middels een objectief systeem de werkelijkheid te kunnen reconstrueren op een plat vlak. Dat het systeem zijn beperkingen heeft is inmiddels wel duidelijk. Maar er zijn met het perspectief als ideaal twee belangrijke principes duidelijk geworden. Er is geen onderscheid meer tussen buiten en binnen. Alle punten in de ruimte om ons heen zijn materiaal voor een wiskundige analyse. In deze ruimte van mathematisch bepaalde punten komen alle lijnen samen in één punt. Het verdwijnpunt. Op de plaats waar de lijnen lijken te 'verdwijnen' is de bron van alles in onze werkelijkheid. Het lijkt een laatste weergave van God. Alle fenomenen in de werkelijkheid zijn ontstaan door een eerste oorzaak. Die eerste oorzaak, God, laat zich symboliseren door een verdwijnpunt. Een weergave van de wereld met een isometrisch perspectief zonder verdwijnpunt, of een weergave met een aantal verdwijnpunten heeft daarmee filosofische implicaties. Is er dan nog een eerste oorzaak of een God? Deze ontwikkeling, het einde van het perspectief, Cézanne en het Kubisme, doet zich tegelijk voor met het ontstaan van muziek zonder grondtoon, atonale muziek, Schönberg.

De ruïne

Bewondering voor de klassieke oudheid en pogingen tot navolging zien we al optreden in de Renaissance. In de achttiende eeuw wordt deze liefde op een nieuwe manier ingevuld. Het is de periode van de opgravingen in Pompeji en de tocht van Napoleon naar Egypte. Archeologie en geschiedenis, en later ook de kunstgeschiedenis begonnen zich als vakken te ontwikkelen. Er ontstond ook een interesse voor ruïnes. Ruïnes werden nieuw gebouwd in Engelse tuinen, als plaatsen van aandacht en contemplatie. Piranesi maakt zijn gezichten op Rome,

grote etsen met liefdevol getekende ruïnes. Tussen de bouwvallen bewogen zich figuren die daar helemaal los van stonden, bedelaars, straatmuzikanten, filosofen, de eerste toeristen en herders. Daarmee lijkt het een visie te zijn op de moderne mens te midden van de resten van het verleden. Belangstelling voor de ruïne, voor het beschadigde en voor het onvoltooide werd steeds belangrijker. In de muziek ontstaat de voorliefde voor korte muziekstukken als geïmproviseerde fragmenten. De namen geven het al aan: étude, prelude, bagatelle, arabesque, impromptu enz. De mens leeft in een verbrokkelde wereld, geen geordende kosmos. Het fragment wordt belangrijk, de scherven waar kunstwerken en gebouwen uit bestaan. Een bijzondere scherf in deze nieuw ontdekte wereld is het ostracon. Dat is een scherm of fragment dat opnieuw gebruikt wordt om op te schetsen of te oefenen. Dergelijke scherven worden veel gebruikt door architecten en beeldhouwers als schetsmateriaal, of door studenten om schrift te oefenen.

De machine

Het wordt, naarmate we de huidige tijd naderen, steeds moeilijker om van een dominant model in onze ruimteopvattingen uit te gaan. Verschillende soorten ruimte gaan een rol spelen. Naast de Romantische ruimte, de Engelse tuin, de ruïne, het fragment, de rapsodie als muzikale vorm is er de tendens vanaf Newton om in veel gevallen uit te gaan van een machine als wereldbeeld. In de 17de eeuw zien we al de polder ontstaan als een grote watermachine. In 1748 publiceerde Julien Offray de la Mettrie anoniem her boek "L'homme machine", waarin hij een compleet mechanistisch beeld van de mens gaf. De machine als het duidelijkste model van de totale wereld, en van de mens in het bijzonder, heeft op allerlei manieren nog steeds veel invloed. Vanaf de industriële revolutie kan men een stad ook beschouwen als een grote machine, waarbij cyclussen en kringlopen in een ritmisch spel met elkaar zijn verbonden. Een van die cyclussen is de dienstregeling van het openbaar vervoer. Het gevolg is dat er een algemene wettelijke tijd in elk land werd ingevoerd. In het begin van de negentiende eeuw kende elke stad nog een eigen lokale tijd. In 1908 werd in Nederland een wettelijke tijd ingevoerd. (In die jaren publiceerde Einstein overigens zijn relativiteitstheorie.)

Muziek met een technisch karakter leek geïnspireerd op de machine, zoals de ragtime en de boogiewoogie. De machine is een constructie die gebaseerd is op mechanische processen en kan daarmee een bevestiging zijn voor de hypothese dat de werkelijkheid een mechanisch systeem is.

Mythen en andere overleveringen

Mensen vertellen elkaar verhalen, geven grapjes door, verzinnen anecdotes, zingen liedjes en geven elkaar recepten. En er is nog veel meer door te geven en uit te wisselen. Het zijn kunstwerken, sommige heel klein, alleen een bijnaam of vergelijking, een andere keer een groot monumentaal werk, zoals de Ilias van

Homerus. Al die uitingen zijn onverwoestbaar zo lang mensen het doorgeven, en tegelijkertijd extreem kwetsbaar, volledig afhankelijk van de gebruiker.

Veel van die uitingen hangen samen met grote levensbeschouwelijke vragen die in een bepaalde cultuur of omgeving een grote rol spelen.

Je zou kunnen zeggen dat de mondelinge cultuur een groot muziekstuk is, een voortdurend klinkende symfonie. Maar we horen er steeds maar heel kleine fragmentjes van, soms wat langer, vaak extreem kort. In de loop der jaren beginnen we een idee te krijgen van de partituur van de symfonie van onze cultuur. Deze verhalen worden ook verteld rond plekken, delen van onze ruimte. Ook daar kan men zien hoe kwetsbaarheid en onverwoestbaarheid samengaan.

Een van de tempels bij Paestum, ten zuiden van Napels, is gewijd aan 'Hera met de granaatappel. (De granaatappel is een symbool van vruchtbaarheid. Vlakbij is er een Christelijke kerk die gewijd is aan Maria met de granaatappel. Dit zien we vaker. Bijzondere plekken behouden hun functie of betekenis in een andere cultuur of na grote wijzigingen. Het verhaal gaat dat de Mont Saint Michel is gebouwd op de plaats van een Keltische tempel. Ook uit plaatsnamen is vaak af te leiden waarom die locatie is gekozen om te gaan wonen.

Plek en geluid

Veel muziek is vroeger, vooral de Middeleeuwen, geschreven voor een bepaalde plek. Kloosters en kerken hadden vaste componisten. Ze schreven hun muziek en deden hun experimenten voor plaatsen die ze goed kenden, ook wat betreft hun akoestische eigenschappen.

In oorsprong zullen de ideeën van Pythagoras een grote rol gespeeld hebben. Muziek, gebaseerd op eenvoudige getalsverhoudingen en daaruit voortkomende muziek. Maar er bleken toch problemen te ontstaan, ondanks de schoonheid en eenvoud van de theorieën van Pythagoras. Sommige noten die volgens Pythagoreïsche berekening waren gevonden bleken niet de gewenste harmonie op te leveren. Dit probleem trachtte men te ondervangen door muziekinstrumenten anders te stemmen. Uiteindelijk vond men een manier om instrumenten te stemmen waarbij het probleem niet zozeer ondervangen maar wel 'verdoezeld' kon worden. De onzuiverheid waarmee men worstelde werd verdeeld over alle noten, dan was het voor een leek nauwelijks te horen waar de problemen optraden. Vanaf die tijd, de stemming van Werckmeister, bekend staande als de gelijkzwevende temperatuur, kon men instrumenten zo stemmen dat er gemakkelijk gemoduleerd kon worden naar andere toonaarden, muziekstukken ingewikkelder konden worden en instrumentale composities langer konden duren. Vanaf die tijd ontstaat er een nieuwe situatie. Mozart was een van de eerste componisten die door Europa trok en op veel locaties nieuwe muziek schreef. De huiscomponist, gebonden aan een specifiek orkest en een speciale muziekrimte is er niet meer. Vanaf die tijd is er geen muziek meer voor een bepaalde ruimte,

maar kunnen in concertzalen veel verschillende muziekstukken gespeeld worden. Een groot muziekstuk als de Alpensymfonie van Richard Strauss is niet meer bedoeld voor een bepaald plek, maar scheidt juist in elke zaal waar de symfonie klinkt opnieuw een landschap. Het geluid maakt de ruimte.

Deze nieuwe situatie is ook te horen in de Jazz en de popmuziek. Deze muziek is geïnspireerd door het mechanische en snelle van de techniek. Een stad heeft een eigen ritme en een eigen geluid. De ruimte van de stad kan een akoestische ruimte zijn. Tot op heden is er weinig aandacht aan besteed. Behalve enige pogingen om geluidsoverlast tegen te gaan wordt er weinig aandacht besteed aan een goed geluid voor een hedendaagse omgeving.

Kunstgeografie, samenvatting

Centraal gegeven van de kunstgeografie is de plek.

Een plek is een gedeelte van de ruimte die in verschijningsvorm en betekenis afwijkt van de omringende ruimte.

Een plek kan ook weer gezien worden als een ruimte met plekken: een stad aan de kust, een huis in de stad, een kamer in het huis, een plank in een kast van de kamer.

Een plek is geschikt voor bepaalde handelingen en gebeurtenissen. Daardoor gaan aan een plek verhalen kleven.

Een ruimte kent plekken.

Plekken stimuleren verhalen, de mythe van plekken.

Een plek kan een product zijn van de natuur of van het handelen van de mens.

Plekken kunnen gebruikt worden als geheugengebouw, een structuur waarvan men de plekken onthoudt. Op die plekken plaatst men in gedachte de zaken die men wil onthouden. Bij het vertellen of spreken loopt men in gedachten door de structuur en vraagt als het ware de gegevens op die men wilde onthouden.

Er zijn verschillende modellen die een verhouding tussen ruimte en plek kunnen bepalen.

Genius Loci, het Romeinse gegeven. Een afwisselende natuur met goden en nimfen belast met het verzorgen of bewaken van plekken. Een landschap met losse plekken. Ze kunnen functioneren als orakelplek.

Het onderscheid tussen binnen en buiten in de Middeleeuwen. Bijvoorbeeld de gesloten tuin. Buiten de geordende en harmonische tuin is de wildernis, dreigend en onbewoonbaar.

In de Renaissance wordt elk punt in het landschap even belangrijk. Alle punten worden deel van de constructie van het perspectief als men de wereld op een plat vlak wilde weergeven. Binnen en buiten gaan in elkaar over. Bijvoorbeeld paleis en tuinen van Versailles.

De ruïne in het Romantische landschap. Een wereld van resten en fragmenten. Begrippen als scherf en ostrakon worden basisgegeven van de kunstgeografie. De machine, als resultaat van de mechanisering van het wereldbeeld. Een stad als machine, met kringlopen, cyclussen, roosters enz.

Om de geaardheid van een plek te ervaren moet men zo'n plek werkelijk bezoeken. Kunstgeografie ontwikkelt zich vooral door de concrete ervaring van plekken. Alle denkbare elementen kunnen de ervaring van een plek intensiveren: de reis er naar toe, geluid en geur van de plek, naast de uiterlijke verschijning, en de verhalen die over een plaats de ronde doen.

Kunstgeografie is daarmee ook een methode om ervaring van ruimte met plekken te stimuleren. Daarmee kan het een goed hulpmiddel zijn in de studie voor een artistieke discipline.

Reisgidsen, het archief van de kunstgeografische praktijk

Studerend in 50 reisgidsen,
hoe de kunstgeografie bijna tastbaar wordt gemaakt.

Naast lessen binnen het reguliere onderwijsprogramma is er vooral aandacht besteed aan kunstgeografie door middel van excursies. Deze excursies zijn over het algemeen heel grondig voorbereid. Deelnemers krijgen een gids met informatie. Deze informatie is zo uitgebreid dat de gids kan blijven dienen als inspiratiebron.

Als ik al deze gidsen snel doorkijk is mijn eerste indruk die van overvloed aan informatie, gedachten en fantasieën. Je vindt het jammer dat je niet meer de tijd hebt om het allemaal te lezen. (en na te reizen.....) Het is veel en interessant, maar het is niet gemakkelijk om je weg er in te vinden. Eerst wil ik een aantal algemene indrukken geven, en tendenzen achterhalen.

De reizen gingen meestal naar het buitenland. In de aanloopperiode zijn er excursies geweest in Nederland: Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Drenthe en, als 'performance/experiment', "Een reis door een etmaal". Maar daarna voerden de reizen verder. Het was een poging om echt een reis te maken, dus een trip met overnachtingen om echt ergens anders te verblijven, maar ook weer niet zo exotisch dat het onhaalbaar of compleet vreemd is. Een reis was een proces van vertrekken, verblijven en thuis komen, met daarbij een goed evenwicht tussen het vreemde en bekende.

Het ideaal was steeds om naar bekende plekken te gaan, (pelgrimage) maar ook nieuwe plekken te ontdekken (ontdekkingsreis) of beroemde reizen na te volgen (een 'trip'). Een reis had bijna altijd een of twee thema's waar omheen de verschillende doelen waren gerangschikt. Geen reis met toeristische hoogtepunten. Daarmee konden nieuwe plekken ontdekt worden of ook plaatsen van leegte.

In een aantal gevallen werd de gekozen route een poëtisch gegeven, zoals "De onderkant van België" en "De bovenkant van België". Ook de gidsen die opgesplitst zijn in een gids voor de reis er naartoe en terug en het rondkijken op de plek van bestemming (Barcelona, 1995, en Veneto, 1999) hebben een interessante route voor heen- en terug-reis.

De reis is een performance of een presentatie. Daarvoor zijn technische mogelijkheden essentieel. Ze zijn een onderdeel van de artistieke inspanning. Betaalbaarheid, haalbaarheid voorzieningen en medewerking zijn noodzakelijk.

Medewerking van studenten, goede contacten met een reisbureau of een busbedrijf, steun van de academie spelen allemaal een rol.

Hieronder om te beginnen een lijst van reizen waarvoor meestal gidsen zijn samengesteld. Er staan ook een aantal readers vermeld die gebruikt werden als theoretische ondersteuning van de kunstgeografie. De lijst is zo volledig mogelijk.

- 01 Drenthe, Ruimte & Betekenis, 1988
- 02 Barcelona, 1988
- 03 Noord-Frankrijk en Zuid-België - slagvelden 1988/89
- 04a en 04b Duitsland en Frankrijk dl I, Veneto villa's enz. dl.II
- 05 Parijs, Passages en strips 1989/90 = Murs Murs, uitwerking door studenten
- 06a en 06b Wenen-Praag 1990
- 07 Enige kanttekeningen met betrekking rond kunstaardrijkskunde 1990
- 08 West en Oost-Duitsland (Wende) 1990/91
- 09 Kunst & Plaats, syllabus, 1991
- 10 Visies en vormenvaria rond De Graal 1991
- 11 Bretagne en Zuid-Engeland (Arthur) 1991
- 12 De onderkant van België, 1991/1992
- 13 Noord-Engeland en Schotland 1992
- 14 Inleiding in de kunstgeografie, brochure 1992
- 15 Grensreis, Oost en Zuid-Nederland 1992/1993
- 16 Zuid-Holland en Zeeland, vestingen en waterwerken 1993
- 17 Pyreneeën, Tempeliers en Katharen 1993
- 18 Brussel en Waterloo 1993
- 19 De Bovenkant van België, grens Nederland/Duitsland/België 1993/94
- 20 Flevoland, landart, 1994
- 21 Murs Murs Le Grand Paris 1994
- 22 Onderzoeksmethoden I 1994
- 23 Bourgondië en Noord-Frankrijk 1994/95
- 24 Nederland en het water 1995
- 25 Barcelona 1995
- 26 Zwitserland, reader, geen reis, 1995
- 27 Friesland - Goningen, 1995
- 28 Berlijn S-Bahn 1995/1996
- 29 Rotterdam 1996
- 30 Mondriaan, Het Gein, 1996
- 31 Scandinavië
- 32 Panorama's Den Haag 1996
- 33 Onderzoeksmethoden II, 1996
- 34 Neutraal Moresnet 1997
- 35 Venetië, 1996/1997

- 36 Metropolis Londen + Docklands, 2 gidsen 1997
- 37 Onderzoeksmethoden III 1997
- 38 De molens van de paranoia 1997
- 39 Neutraal Moresnet II 1998
- 40 Official Handbook Dublin 1998
- 41 Paris Croquis 1998
- 42 Grand Tour, heen en terug Veneto 1999
- 43 Veneto 1999
- 44 Noord-~Engeland en Schotland 1999
- 45 Berlijn Cosmopolis/Metropolis 2000
- 46 Wenen en Praag, twee delen, 2000
- 47 Noord Frankrijk 2001
- 48 Paris Croquis II 2001
- 49 Venetië 2002
- 50 Berlijn Cosmopolis/Metropolis 2002
- 51 London 2003
- 52 Schotland 2003
- 53 Dublin 2004
- 54 Denemarken ~Kopenhagen 2005

Deze lijst is niet perfect. Soms is het studiejaar aangegeven, andere keren de precieze datum. De naam van de excursie kon wel eens variëren.

Er zijn ook een aantal readers over de theorie en de methodiek, zonder vermelding van reizen. Bij sommige reizen werden geen gidsen gemaakt. Meestal waren dat korte excursies van hooguit twee dagen. Een paar readers ontbreken.

Maar al met al geeft deze uitgebreide lijst een goed beeld van de excursieactiviteiten binnen de kunstgeografie.

En hieronder een lijst van excursies en reizen, ingedeeld naar land of landstreek.

Nederland

- Drenthe, ruimte en betekenis, 1988
- Grensreis, Oost- en Zuid-Nederland, 1992/93
- Zuid-Holland, Zeeland, Vestingen en waterwerken, 1993
- De Bovenkant van België, grenzen Nederland, Duitsland, België, 1993/1994
- Flevoland, Landart, 1994*
- Nederland en het water, 1995
- Friesland - Groningen, 1995*
- Rotterdam 1996*
- Mondriaan en het Gein, 1996*
- Panorama's Den Haag, 1996 *

Voor de excursies die aangeduid zijn met een * zijn geen gidsen gemaakt. Het waren kleine tochten, meestal niet meer dan één dag. Het is wel duidelijk dat er ook niet gezocht is naar beroemde plaatsen of hoogtepunten. Deelnemers waren als wetenschappers op zoek naar het vergeten detail.

België

Noord-Frankrijk en Zuid-België, slagvelden, 1988/1989

De onderkant van België, 1991/1992

Brussel en Waterloo, 1993

De bovenkant van België, ontgrenzen, Nederland, Duitsland, België, 1993/1994

Neutraal Moresnet I, 1997*

Neutraal Moresnet II, 1998*

Frankrijk

Noord-Frankrijk en Zuid-België, slagvelden, 1988/89

Duitsland en Frankrijk, reis naar en van Veneto, 1989

Parijs Passages en stripverhalen, 1989/1990*

Bretagne en Zuid-Engeland, Arthur, 1991

Pyreneeën Tempeliers en Katharen, 1993

Murs Murs, Le Grand Paris, 1994

Bourgondië en Noord-Frankrijk, 1994/1995

Paris Croquis, 1998

Noord-Frankrijk, 2001

Paris Croquis II, 2001

Duitsland

Duitsland en Frankrijk, reis naar en van Veneto, 1989

West- en Oost-Duitsland 1990/1991

Berlijn S-Bahn, 1995/1996

De molens van de paranoia, complotten 1997

Berlijn, Cosmopolis/Metropolis, 2000

Berlijn, Cosmopolis/Metropolis, 2002

Engeland

Bretagne en Zuid-Engeland, Arthur, 1991

Noord-Engeland Schotland, 1992

Metropolis Londen, 1997 + gids over Docklands

Noord-Engeland, Schotland, 1999

Londen, 2003

Schotland

Noord-Engeland Schotland, 1992

Noord-Engeland Schotland, 1999

Schotland, 2003

Ierland

Official Handbook Dublin, 1998

Dublin, 2004

Spanje

Barcelona 1988

Barcelona 1995

Italië

Veneto, villa's en tuinen 1989

Venetië 1996/97

Veneto 1999

Venetië 2002

Oostenrijk, Tsjechië

Wenen Praag 1990

Wenen Praag 2000

Scandinavië

Scandinavië, 1996

Denemarken, Kopenhagen 2005*

De reizen waren altijd georganiseerd rond een thema, een theorie of een samenhangend systeem.

Slagvelden in Europa:

in het bijzonder Zuid-België en Noord-Frankrijk,

Eerste en tweede Wereldoorlog,

Landing in Normandië

Napoleon, slag bij Waterloo

Koning Arthur en de Graal:

Bretagne en Zuid-Engeland

Tempeliers en Catharen,

Frankrijk, in het bijzonder Zuid-Frankrijk

Prehistorie

Engeland en Schotland

Tempeliers en Vrijmetselarij,

Frankrijk en Engeland

Systemen en netwerken:

Viseer-stralen

Meridianen

Ley-lijnen

Verkeerssystemen:

Berlijn, S-Bahn

Parijs, Métro

London, Underground

Gangen-stelsels:

Katakomben en graven in Parijs,

Politieke kwesties, WO II

Plaats en literatuur:

Dublin, Joyce

Parijs, Eco, Breton

Praag, Kafka

Wenen, Freud

Grenzen:

Nederland-België, Nederland-Duitsland, (Indertijd) Oost-Duitsland - West-Duitsland

Geschiedenis van de architectuur

Vooral de kerkenbouw

Tuinen en parkaanleg

Een aantal reisgidsen behandelen stripverhalen die op de betreffende plaats gelokaliseerd zijn: Met name Parijs en Venetië.

Een aantal reizen lijken te leunen op een 'New Age' thematiek. Maar in de gidsen wordt er consequent ook ruimte gegeven aan een ironische benadering. Opvattingen worden voortdurend gerelativeerd. Dat maakt de boeken van Umberto Eco, en dan vooral "De slinger van Foucault" zeer toepasselijk bij deze reizen.

Er wordt veel gevraagd van de kennis en eruditie van de organisatoren. Dat leidde er ook toe dat van tijd tot tijd andere collega's werden gevraagd mee te werken. De opzet van een excursie was tegelijkertijd ernstig en speels. Men was nooit volledig gebonden aan een vooraf gesteld plan. Toevallige associaties en poëtische wendingen waren welkom. Naast kennis speelt verbeelding een grote rol. De eruditie van de collega's was geen feitenkennis van theorie-docenten, maar de associaties en ingevingen van kunstenaars. Het maakte de reizen anders dan een kunsthistorische excursie.

Sommige teksten en onderwerpen kwamen een aantal malen terug. Na een paar jaar waren er andere deelnemers, dus herhalen van reisdoelen was geen enkel probleem. Het had ook organisatorische voordelen.

Het geheel zo doorkijkend valt op dat er een voorkeur is voor het vreemde en bizarre. Dat treedt op als zeer verschillende zaken in één reis worden aangeboden. Je zou kunnen zeggen dat er een invloed is van het Surrealisme. Misschien maakt het dat deze reizen soms wat vreemd lijken binnen een Nederlandse opleiding. Nederland met een al met al nuchtere "Gouden eeuw" en het minimalisme van De Stijl.

Het begrip 'plek als bron van mythe' kreeg bijna elke reis veel aandacht. Het betekent dat er veel aandacht werd besteed aan mythen en legenden. Naar onze tijd toe kwam de rage om complotten in de wereld te willen zien aan de orde en de betekenis van schrijvers. De verbeelding kon uiteindelijk alle ruimte krijgen in stripboeken en films. Het excursie-programma werd zo middels de reisgidsen verbonden aan de verbeelding in kunst, literatuur en populaire media. De mythologische verhalen die aan de orde kwamen zijn gebonden aan de reisdoelen. Het betekent dat er veel verhalen en mythen aan de orde komen van Noord-Europa: Nibelungenlied, Germaanse sagen, Arthur sagen, Sprookjes. De bekende mythologie van Grieken en Romeinen komt nauwelijks aan de orde. Dat is geen opzet maar komt direct voort uit het feit dat vanwege de bereikbaarheid alle aandacht ging naar Nederland, België, Frankrijk, Engeland, en Duitsland.

De gidsen maken niet duidelijk wat je aan een plek zou kunnen beleven. We kunnen het begrip plek beredeneren, beschrijven en verklaren, maar uiteindelijk moet je er zijn.

Een plek wordt pas een plek bij een waarneming. Die waarneming moet steeds weer herhaald worden. Een plek ontstaat pas als er een betekenis aan gegeven wordt. Een objectieve beschrijving, een naam, of een verhaal kunnen die plek interessanter maken. Die waarneming is essentieel. Maar de plek ontstaat pas werkelijk in de ontmoeting tussen de reiziger en de betreffende plaats.

te bezoeken, die dan werkelijk plek kan worden. Een plek is dan niet alleen een deel van de ruimte waar deze van betekenis verandert, maar ook het moment dat daar die plek gezien wordt en een betekenis krijgt. Een plek is pas een plek als deze plek geworden is in onze ontmoeting met deze plaats.

Dit lijkt overdreven geredeneerd te zijn. Meestal hebben we deze denkwijze helemaal niet nodig. Maar als we ons afvragen wat we kunnen leren van een reisgids zien we dat we een verklaring nodig hebben om te begrijpen waarom we nooit echt inzicht in een plek krijgen als we erover lezen.

De gidsen geven ons dus vooral een methode en een route. Vervolgens zal een lezer zelf actief moeten worden en plekken waarnemen en ontdekken. Door een avond door deze gidsen te bladeren wordt dit heel duidelijk. Het is de belangrijkste les die we van de verzameling gidsen kunnen leren.

Een extra overweging:

De reizen kunnen gezien worden als een samengaan van leermoment en performance. Kunstonderwijs functioneert het beste door in nauw contact te staan met kunst. Een plek is alleen te ervaren door er naar toe te gaan.

Zo ontstaat er een spel. Er zijn ideeën, die worden direct uitgewerkt in handelingen. Er wordt een naam of een plek genoemd, en, als het haalbaar is, wordt er door een groep naar toe gereisd.

In de brochure beschrijven we dat spel.

Het is kunstonderwijs dat tot stand komt door studenten te confronteren met fenomenen, liefst ook met kunstwerken of ontworpen omgevingen/plekken.

De combinatie van kennis en confrontatie is essentieel. Dan is er ook geen onderscheid meer tussen theorie en praktijk.

Impressies Jan Zeven

De enige persoon van alle initiatiefnemers die alle reizen heeft meegemaakt is Jan Zeven. Daarmee was deze ook de persoon die het organiseren van kunstgeografische reizen als een soort handwerk heeft ontwikkeld. Het waren niet alleen de afspraken met reisbureaus, jeugdherbergen, studenten en collega's. Veel reizen heeft Jan als het enigszins mogelijk was met andere kunstgeografen voorbereid. Een kunstgeografische reis is een veeleisend specialisme dat tijdens het organiseren zelf geleerd moet worden. Veel hangt af van overtuigingskracht en een zekere moed. Jan schrijft zelf:

“Een bus “volkletsen” met betalende studenten en het veelal voorreizen - waar mogelijk- met vrienden en het voorbespreken met deskundigen.

Triomf Tours was de vaste busonderneming tijdens het merendeel van de reizen en van belang: het prima contact tijdens vele reizen met Joop, onze vaste chauffeur, dat zie ik als mijn belangrijkste bijdrage aan DE KUNSTGEOGRAFIE.”

Daarnaast geeft Jan Zeven hieronder een lijst van excursies, avonturen en ogenblikken die hem het meest bij zijn gebleven:

Bezoek aan de Orkneys, twee en een half uur varen en twee en een halve dag het eiland bezoeken in een oude rammelende bus.

Dublin en het achterland voor een bezoek aan plekken die een rol speelden in het leven van James Joyce.

Bezoek aan Tsjechoslowakije dankzij hulp van een Tsjechische HKU-studente. Met Peter Koopmans en alle paspoorten vooraf naar de ambassade in Den Haag. Ze werden gekopieerd ter controle bij de Tsjechische grens.

Bezoek aan Wenen o.a. de plek waar Sigmund Freud tot zijn eerste Traumdeutung kwam.

In de periode vlak voor het einde van de DDR 's avonds door Weimar gewandeld. Geen straatverlichting, nauwelijks mensen op straat, wel langzaam rijdende auto's van de Grüne Polizei.

Vier keer een grondige Berlijn excursie met als gastdocent de Berlijn-kenner Hanno Wupper.

Italië-reis met HKU-docent Johan Breuker, tekenaar/graficus. Bezoek aan het huis van de Italiaanse kunstenaar (heulend met het fascisme), Gabriele D'Annunzio in Gardone Riviera.

Woonhuis van Hugo Pratt, fameus striptekenaar, opgezocht: vanuit Venetië - verschillende veerboten - naar zijn woning: hij bleek niet thuis: zijn naambordje gefotografeerd.

Le Palais idéal van facteur Ferdinand Cheval bezocht in Hauterives (Fr.) en Rennes-le-Chateau, Pyreneeëndorp, startpunt van veel 'plekonderzoek' rond geheime genootschappen.

Overnachting jeugdherberg in het oude Carcassonne: 's avonds met studenten wandelen door het uitgestorven stadje...geen toerist te bekennen.

Overnachting jeugdherberg Vézelay, 's avonds laat en 's ochtends vroeg met studenten naar boven gelopen, prachtig uitzicht.

De plekken Mont Saint Michel (FR.) en Saint Michaels Mount (GB.) bezocht, maar elk in een eigen reis. (een directe oversteek is niet mogelijk).

Jan Zeven (1940) heeft de opleiding interieurarchitect gevolgd aan het Instituut voor Kunstnijverheid, sinds 1968 Gerrit Rietveld Academie. Daarna werkte hij aan een architectenbureau in Amsterdam en volgde de "open" avondstudie aan de Academie van Bouwkunst en ontwikkelde daar een studie Ruimtebeleving. Hij werd daarna Atelieroepdocent en na verloop van tijd ook docent Ruimtebeleving. Gaandeweg de jaren stopte hij als werknemer van het architectenbureau: het onderwijs nam veel tijd in beslag en daar lag ook zijn passie. Vervolgens werd hij docent ruimtelijke vormgeving aan de Academie Artibus, later Hogeschool voor de Kunsten in Utrecht. In 2002 ging hij officieel met pensioen.

Over de kunstgeografie geeft hij de volgende toelichting:

Kunstgeografie; op zoek naar de plek als bron van mythe, is ooit ontwikkeld n.a.v. het reizen met studenten van de HKU. Vanaf het moment dat in het HKU systeem mogelijk werd om in "lestijd"/seminars er op uit te trekken, gingen wij met studenten plekken opzoeken die naar onze opvattingen kunst/historisch betekenis hadden/hebben: de eerste reis was in 1988 naar Drenthe.

In totaal zijn meer dan 45 reizen gemaakt in die jaren, benevens enkele theoretische publicaties. De reisgidsen geven een informatief kijkje in de kunstgeografische manier van reizen.

In (na) die periode ontstond ook de website < kunstgeografie.nl > waarbij Nico Hemelaar als webmaster het merendeel van de werkzaamheden uitvoerde. Docenten vertrokken naar andere kunstopleidingen of gingen met pensioen. Daarmee gingen alleen nog de bezigheden rond de website door. De laatste

jaren echter zijn vooral Nico Hemelaar, als webmaster, Robert van Bijlert en Jan Zeven met de site bezig en dat levert soms korte tripjes op. Uiteindelijk leverden al die bemoeienissen/lessen/lezingen/gidsen+reizen wel op dat sinds een aantal jaren de website www.kunstgeografie.nl in de markt is gezet. Er wordt nog steeds aan gewerkt, en het schijnt dat er ieder jaar meer aandacht aan wordt besteed, meer bezoekers trekt.

Peter Koopmans

Hieronder nog een commentaar van Peter Koopmans op de grillige inhoud en de stijl van de reisgidsen.

Kunstgeografie toen en nu

Ik bezocht eind 2021 twee van de Verenigde Arabische Emiraten tijdens hun 50e verjaardag om de World Expo 2020 in Dubai te bezoeken, die een jaar was uitgesteld door de pandemie. En het Louvre in Abu Dhabi. Allebei zijn het in een verbluffend tempo uit de grond gestampte toerisme metropolen aan de Perzische Golf zonder echte genius loci. In de dépendance van het Louvre - ontworpen door Jean Nouvel, is geprobeerd door middel van betekenisvolle voorbeelden uit de regio en haar prehistorie, de ontwikkeling van de Golfstaten en hun rol als “hub” tussen Azië en Europa te illustreren. De nieuwe steden nemen de plaats in van, de voor ons betekenisloze woestijn met zijn nachtelijke sterrenhemels. Jean Nouvel heeft met het stalen koepelvormige dak, waar het licht in vlekken doorheen valt, naar het lijkt dit effect geprobeerd op te roepen. Veelzeggend voor de poging om de band met het sentiment van het oude Europa te illustreren, is dat in de beschrijving van de constructie, vermeld wordt dat er meer staal voor nodig was dan voor de Eiffeltoren...

Op een kilometers lange kuststrook is de vaak briljante en soms hallucinante architectuur van alle wereldhoofdsteden verzameld om als vakantie speeltuin aan de reiziger in het hier en nu gepresenteerd te worden met als voornaamste oriëntatiepunt, de zee en honderden meters hoge skyscrapers. Dan pas ervaar je dat het soortelijk gewicht van onze Europese cultuur de verbondenheid met de plek en de verhalen over zijn geschiedenis en cultuur is en hoe dit ons met beide benen op de grond houdt of dit althans probeert te doen, want het vliegtuig is weer zo gepakt als de klimaatschaamte ons daarvan niet weerhield.

Toen Michael en ik in de tweede helft van de jaren tachtig van de vorige eeuw door een wijziging van de studieopzet van de kunstacademie, opeens kunststudenten een week lang moesten onderdompelen in zogenaamde in kunstgeschiedenis seminars, moesten we nadenken over de relevantie van kunstgeschiedenis in een kunstopleiding. Dagenlang dia's vertonen in verduisterde lokalen was daarbij geen optie. Toen ontstond het idee om studenten letterlijk mee te nemen in reizen langs betekenisvolle plekken in ons land en niet alleen langs de in ons vakgebied gebruikelijke kunsthistorische monumenten. Met het idee dat daar het aanknopingspunt lag om bepaalde cultuur- en kunsthistorische thema's uit te diepen aan de hand van inleidingen, video's en uitgebreide readers en reisgidsen. Zo maakten we reizen naar het laatste hoogveenlandschap in Nederland, maar ook generieke plekken als het commerciële landschap en het industriële

landschap. Later ook in het buitenland langs, wat de Fransen Lieux de Memoire zijn gaan noemen, zoals Compiègne en de Maginotlinie, maar ook het toen splinternieuwe La Défense of plekken zoals het middelpunt van “Atlantis” en “De Slinger van Foucault” of in Engeland het kasteel van Koning Arthur.

Ik denk dat Michael en ik allebei aanvoelden dat de materialistische tijdgeest van de jaren tachtig, met wereldleiders als Reagan en Thatcher, vroegen om meer reflectie over onze plek in die wereld en de rol van onze cultuur die zich steeds verder van de moeizame jaren van opbouw na WOII verwijderde. De jaren van het helende artistieke expressionisme dat daarbij hoorde, leken echt voorbij toen de management consultants ook de kunstopleidingen begonnen te hervormen. Gelukkig reisden er af en toe ook directieleden mee om te zorgen dat deze soms exotische educatieve uitstapjes nog jarenlang konden worden voortgezet. Ook toen Michael inmiddels de HKU had verlaten voor de Koninklijke Academie in Den Haag. Gelukkig kon Jan Zeven met zijn organisatorische talenten en vaardigheden in het ronselen van studenten en plannen van reizen, zijn plaats overnemen. Pas toen Dan Brown populair werd met zijn razend populaire Da Vinci Code wisten we dat we hem op het gebied van de fact-fictie te vlug af waren geweest en het genre al jarenlang in de reizen en reisgidsen hadden gestopt. Toen hebben we de stichting Het Kunstgeografisch Genootschap ook maar opgeheven - job done....

Peter Koopmans, 1948

Werkzaam in bedrijfsleven 1970-1976

VU Amsterdam, 1976-1984

Docent HKU 1985-2006

Nico Hemelaar

Over de reizen beschrijft Nico Hemelaar, een van de initiatiefnemers, de volgende herinneringen:

Een van de meest intrigerende excursies die ik heb mogen organiseren ging naar voormalige slagvelden van de eerste wereldoorlog in de Vlaamse Westhoek en Noord-Frankrijk. Naar plekken waar de gruwelijke en ook ontzagwekkende gebeurtenissen nog steeds bijna voelbaar zijn, in al hun bizarre absurditeiten en grote contrasten.

Zo waren we bij het imponerende maar ook wat afstandelijke en megalomane Ossuarium van Douaumont bij Verdun te midden van uitgestrekte velden met witte kruizen... Een wonderlijk monument voorzien van een granaatvormige toren en twee lange zijbeuken waarin de botten verzameld zijn van de 130000 aldaar gesneuvelde ongeïdentificeerde Franse en Duitse soldaten.

Niet ver daarvandaan een sparrenbos aangeplant op de kale vlakte, bezaaid met bomkraters en opgeworpen aarde en puin, op de plek waar zich ooit een dorp bevond, Fleury-devant-Douaumont. Op de begroeide geaccidenteerde bodem waren kleine tekstbordjes geplaatst die verwezen naar wat daar ooit was, straatnamen maar ook een bakkerij, de slager, het café.... In alle eenvoud een van de ontroerendste plekken die we bezochten.

Nico Hemelaar (1943) is beeldend kunstenaar met eigen beroepspraktijk (www.nicohemelaar.nl) en langjarige ervaring als docent tweedimensionale vormgeving in het kunstonderwijs van onder meer de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht, de Fontys Hogeschool voor de kunsten (ABV) Tilburg en daarnaast het European Masters of Art (Montfort University Leicester/Granada University/Fontys Hogeschool voor de Kunsten). In veel situaties betrokken bij veranderingsprocessen en nieuwe curricula in het kunstvakonderwijs. Beheerder van de website www.kunstgeografie.nl

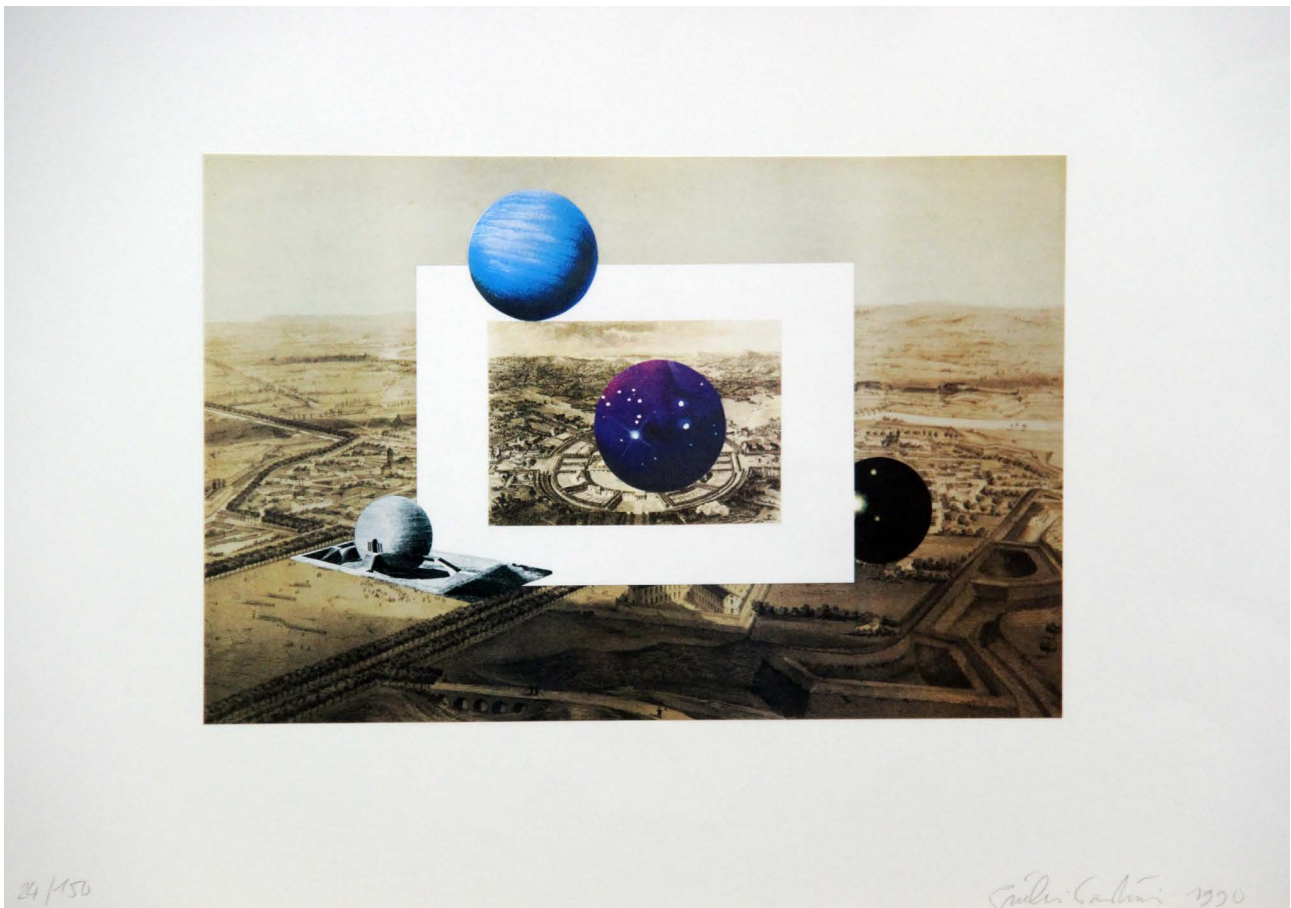
Reiservaringen van **Michael van Hoogenhuyze**

Reizen naar een plek is een belangrijke methode om kunst en geschiedenis te doorgronden. In een tijd van onbeperkt fotograferen en reproduceren is het echte bezoek aan een plaats toch in veel gevallen onvervangbaar:

Bij een reis naar Bretagne en Zuid-Engeland stonden bezoeken aan plaatsen met megaliet-monumenten uitgebreid op het programma. Een onderwerp dat moeilijk is te doorgronden. Wat kunnen we leren van al die reusachtige rotsblokken? Het meest opvallende was wel de overdonderende veelheid aan monumenten. Het zijn geen verdwaalde resten van een vergeten tijd. Vooral vormen ze het bewijs van een intensieve en bloeiende cultuur. Zoveel van deze monumenten waren er binnen een tamelijk beperkt gebied te vinden. Die ervaring krijg je alleen als je daadwerkelijk tussen al die monumenten op reis gaat.

Een excursie naar het terrein van de slag bij Waterloo maakte het mogelijk de geschiedenis werkelijk te ervaren, na te lopen en daarmee indringend te ervaren. De plaats van de krijgsheren, Napoleon en Wellington en de plaats waar de verlossende troepen van Blücher zichtbaar werden. Een cruciale periode als de tijd rond 1800, eind van het ancien régime en begin van industrialisatie en Romantiek kon zo intens mogelijk beleefd worden. Die ervaring is alleen mogelijk door echt op die bewuste plek te zijn.

Michael van Hoogenhuyze (1946) heeft als kunsthistoricus en kunsttheoreticus jarenlang gewerkt in het kunstonderwijs. De laatste jaren was hij docent aan de Koninklijke Academie en het Koninklijk Conservatorium in Den Haag. Hij is een expert op het gebied van kunstonderwijs en begeleiding. Na zijn pensionering heeft hij nog veel gastlessen en lezingen gegeven op het gebied van kunsttheorie en creativiteit.

illustratie: Giulio Paolini, *La città proibita*, litografia originale, 1990

Kunstgeografie
de reis als leermethode in het kunstvakonderwijs

inhoudsopgave:

Voorwoord	MvH	pag. 2
Korte geschiedenis - zeer korte omschrijving	MvH	pag. 3
Het centrale begrip van de kunstgeografie: de plek als bron van mythe.	MvH	pag. 8
Studerend in 50 excursiegidsen/readers	MvH	pag. 18
Impressies van Jan Zeven	JZ	pag. 26
Peter Koopmans Kunstgeografie toen en nu	PK	pag. 29
Reisherinneringen Nico Hemelaar	NH	pag. 31
Reiservaringen van Michael van Hoogenhuyze	MvH	pag. 32